Johanneberg – en landeriträdgård och några paralleller

Christina Rosén

The results from an excavation of a 19th century bourgeois garden in Gothenburg are presented and compared with similar gardens in the same area. The results are discussed in terms of ideological expressions in the construction and use of gardens.

Inledning

Stadens landerier är välkända företeelser för många göteborgare. Men landerierna och deras omgivning är arkeologiskt undersökta i mycket liten omfattning. Med början 2018 gjordes emellertid en undersökning av trädgården till landeriet Johanneberg i den södra delen av Göteborgs landerijord (figur 4). Uppgifterna om undersökningen i den här texten är hämtade från rapporten (Bramstång m. fl. 2021) om inget annat anges. Undersökningen gjorde det möjligt att följa förändringarna av trädgården från 1700-talets senare del till 1800-talets slut. Här ska jag kort beskriva undersökningsresultaten och sätta dem i relation till några andra landerier i Göteborg. Begreppen *mindscape*, *powerscape* och *matterscape* (Jacobs 2006) prövas som en ingång till förståelsen av trädgårdarnas utseende.

Texten ska inte läsas som en fullständig analys av Göteborgs landeriträdgårdar, snarare som en första presentation av materialet och ett försök att sätta in Johannebergsträdgården i ett sammanhang; den är förvisso skissartad, men kan förhoppningsvis vara en ingång till fortsatta studier.

Den arkeologiska undersökningen

De historiska kartorna tycktes visa att landeriets mark under 1600-talet och större delen av 1700-talet användes för bete och höslåtter, möjligen

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:27:40

också viss odling. Under 1780–1790-talen byggdes minst ett bostadshus och en ekonomibyggnad. Delar av trädgården brukades då med drygt meterbreda odlingsbäddar i östvästlig riktning. Trädgården var anlagd för att ge ett gynnsamt klimat för de odlade växterna. Murarna åt väster och söder skapade väggar gav lä. Stenarna i muren fungerar samtidigt som ett värmemagasin, som skapar en högre och jämnare temperatur. Det medför att känsligare arter har större chans att överleva, särskilt på våren.

Under 1800-talets första årtionden anlades en trädgård med rätlinjiga odlingsbäddar och söder om den en kökskrädgård (figur 1). Nu stod också flera byggnader på plats och människor vistades här regelbundet. Marken väster om trädgården används som slåtteräng.

Kring mitten av 1800-talet förändrades trädgården. Söder om den befintliga trädgården skapades ett parti med mer svängda former och i den befintliga trädgården mjukades odlingsbäddarnas kanter upp och blev mer avrundade (figur 2). Ett orangeri tillkom kring 1800-talets mitt. Trädgården låg i en sluttning som förseddes med terrasser och trappor. För att skapa terrasserna lade man på upp till två meter tjocka lager med lera och dessförinnan hade man sprängt bort delar av bergknallen i trädgårdens västra del (figur 3). Utöver terrasser och trappor iakttogs trädgårdsgångar som belagts med ljus sand eller grus.

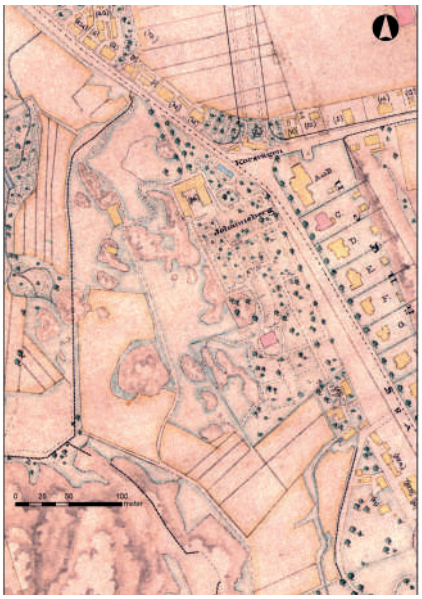

Figur 1. Karta över Johanneberg 1828. Här ser vi en trädgård med raka former och räta vinklar. Karta Regionarkivet Gl61 nr 4.

Inför undersökningen hoppades vi att genom makroskopiska analyser kunna spåra en del av de växter som odlats. Tyvärr gav dessa ganska sparsamma resultat. Liljor, sannolikt brandliljor, fanns i den trädgårdfas som tillhörde 1800-talets förra hälft. Vidare fanns oregano och fläder, liksom hallon och möjligen odlade man vindruvor i växthus.

Odlingsjorden innehöll däremot en del föremålsfynd av blandat slag, främst keramik, kritpipor och glaskärl. Sammansättningen och dateringen av fynden ledde till tolkningen att delar av materialet bör ha förts dit från staden inom vallgraven. Högst sannolikt hade en del av materialet i stadstomternas avfalls- och latrinbingar forslats till platsen för att

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:27:40

Figur 2. Karta över Johanneberg 1880. Nu har trädgården byggts ut mot söder och formerna blivit mjukare. Karta Regionarkivet GVI74a.

användas som gödning och jordförbättring. Tillsammans med den ständiga omgrävningen av trädgårdsjorden innebar det att stratigrafin var svårtolkad och huvuddelen av fynden knappast låg in situ.

Ett av de viktigaste resultaten från undersökningen blev i stället de stora omdaningar av platsen som skett under den korta period den var i bruk. Omfattande resurser hade lagts på att skapa och omskapa trädgården genom sprängning av berg, påförande av massor och konstruktion av murar (figur 3). Förändringarna avspeglas inte fullt ut i de historiska kartorna, då dessas tvådimensionalitet döljer de omfattande arbetena med att omforma terrängen. Arbetena gjordes i flera omgångar och initierades av olika

Figur 3. Här syns tydligt de tjocka lerlager som förts på för att jämna ut terrängen. Under dem ser vi spår av den äldsta trädgården. De mörka partierna är odlingsbäddar, de ljusa är sandgångar. I bakgrunden ser vi landeriets byggnader. Foto: Markus Andersson för Arkeologerna.

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:27:40

innehavare. Trädgården förändrades alltså flera gånger under ett knappt sekel. Uppenbarligen var trädgårdens utformning av stor vikt för landeriets innehavare. Den manifesterade dels innehavarnas sociala kapital och kunskap om aktuella modeströmningar inom trädgårdskonsten, dels deras ekonomiska kapital i form av tillgång till material och arbetskraft.

Trädgården som ideologiskt uttryck

Landeriträdgårdarna användes av sina innehavare som ett av flera sätt att positionera sig i de politiska, ekonomiska och sociala hierarkier som rådde i Göteborg under 1700- och 1800-talen. De hade – eller kunde köpa – de kunskaper som behövdes för att anlägga en trädgård enligt de stilar som var på modet. Olika element i trädgårdarna användes för att bygga upp bilden av innehavaren som en person med ett kontaktnät i världen och ett omfattande kulturellt kapital. Landeriinnehavarnas användning av trädgården blev därmed *performativ*. Trädgården var en scen där guldfiskar i dammar, kopior av antika statyer, exotiska växter och påkostade byggprojekt spelade upp föreställningen om innehavarnas ställning.

Samtidigt var trädgårdarna produktionsenheter för mat och andra råvaror, något som är undersökt i mindre omfattning. Åkrar, ängar, ladugårdar, köksträdgårdar och hönsgårdar var centrala för försörjning och inkomster – vi ska inte glömma att landeriernas ursprungliga funktion var produktionsmark. Att ta undan en del av produktionsmarken för att i stället anlägga en trädgård med en huvudsakligen dekorativ funktion kan ses som en form av *conspicuous consumption*, en uppvisning av ekonomiskt kapital. Men en större del av egendomen var fortfarande produktionsmark och olika sociala och ekonomiska funktioner skulle rymmas inom ett begränsat område. Dan Hicks har beskrivit detta som följer: ”the estate gardens leading into the eighteenth century were overt displays of the wealth, status, privilege and power of the landowner. While decorative, garden features of the time studied were primarily practical and served to provide food, fuel, etc. for the household staff or livestock animals, as well as a commodity and source of profit when products of the land were sold at market. These features and attributes of the country estate are rarely mentioned in current garden history literature.” (Hicks 2005).

I trädgårdarna rörde sig också människor från olika sociala grupper. Produktionsmarken krävde sina arbetare, men så gjorde även den dekorativa trädgården, som ständigt behövde rensas, tuktas och kontrolleras. Trädgården måste ha uppfattats och rent fysiskt upplevts olika av dessa människor – innehavarna, tillfälliga besökare, anställda. Det fysiska landskapet påverkar människor på olika sätt beroende på maktrelationer. Det var skillnad på att fin-

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:27:40

promenera en solig dag och att köra en gödselkärra en regnig höstdag.

Den här mångfalden av uttryck, materialitet och mänskliga handlingar i trädgården har diskuterats av Anna Andréasson Sjögren utifrån en *assemblage*-teori som utgår från relationerna mellan de ingående delarna (Andréasson Sjögren 2025:15ff). Här ska jag ta avstamp i en annan utgångspunkt, nämligen begreppen *matterscape, powerscape* och *mindscape* (Jacobs 2006:8–9). *Matterscape* syftar på det rent fysiska landskapet, i det här fallet trädgården med dess gångar, planteringar, dammar och andra installationer. *Powerscape* är den sociala aspekten på landskapet/trädgården, de implicita eller explicita normer som reglerar hur landskapet används. Det syftar på maktrelationer mellan grupper av människor och förutsätter därmed en social ojämlikhet. I en trädgård kan det handla om vem som har tillträde till olika delar av den och hur man förväntades röra sig i den och vilka sysslor som förväntades – promenera, rensa ogräs, skörda grönsaker, köra gödsel, skotta snö och så vidare.

Mindscape syftar på den inre upplevelsen av trädgården. Den är individuell och helt subjektiv, den omfattar upplevelsen av landskapet/trädgården, producerad av erfarenheter och meningsbärande aktiviteter.

De tre begreppen hänger samman. Maktrelationer (powerscape) gav vissa människor möjlighet att i hög grad påverka och förändra det fysiska landskapet (matterscape) vilket i sin tur kunde medföra förändringar i upplevelsen av det (mindscape). Den omfattande förändringen av den grundläggande strukturen av trädgården på Johanneberg skulle kunna diskuteras i dessa termer.

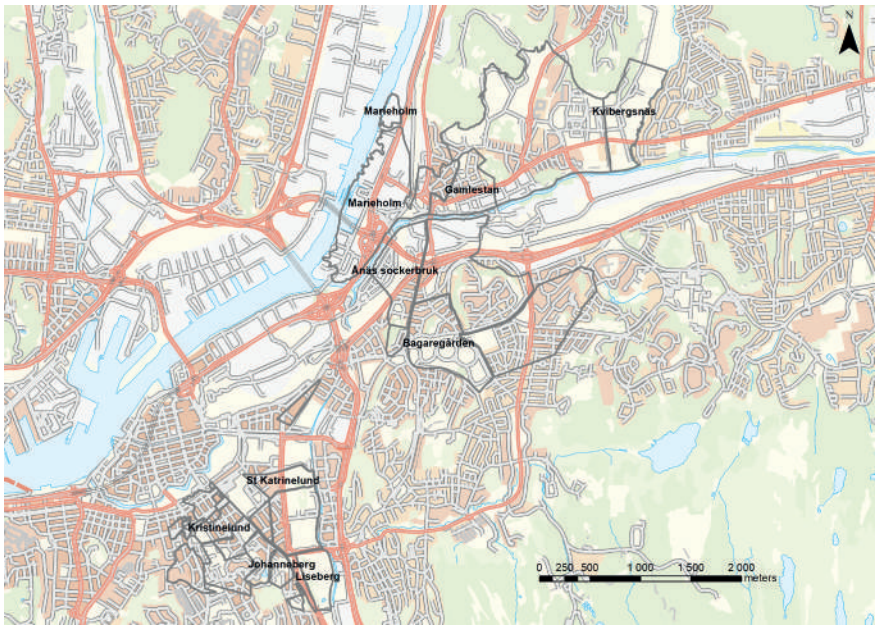
Göteborgs landerier – en bakgrund

När staden Göteborg grundlades på 1620-talet organiserades en del av stadens försörjning i form av landerier. Landerierna var mark utanför vallgraven som donerats till staden av kronan och fick användas av borgerskapet till bete, slåtter och odling (figur 4). En del av landerijorden var mark som tidigare tillhört Nya Lödöse (1473–1624) och donerats till staden vid dess grundande och kort därefter. Det var framför allt mark som under medeltiden tillhörde Kvibergs och Härryda byar (Öbrink & Rosén 2017).

De allra flesta svenska städer hade stadsjordar till borgarnas matförsörjning. I några städer kunde borgarna bygga mer påkostade bostäder på mark i stadens närhet. Stockholms malmgårdar är ett sådant exempel. Landerier fanns också andra städer, men det som särskiljer Göteborgs landerijordar är att de aldrig blev privat mark. Staden har alltid behållit marken och kunnat styra hur den användes (Enhörning 2006).

Så småningom började en del av borgarna att bygga på sina lotter och när vi kommer in i 1800-talet hade flera av landerierna närmast herr-

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:27:40

Figur 4. De olika landerilotterna under 1800-talets början. De landerier som nämns i texten har markerats.

gårdsliknande byggnader med tillhörande trädgårdar och ibland parker som användes för såväl rekreation som nyttoodling och även till mer storskaliga aktiviteter som tobaksodling och industriverksamhet. Landerierna blev ett slags sommarnöjen, en utveckling som underlättades av att en del av landerijorden kom att upplåtas i princip utan tidsbegränsning, även om marken fortfarande formellt disponerades av staden. Innehavarna kunde därmed bygga påkostade anläggningar utan att riskera att förlora dem. Några av landerierna blev åretruntbostäder (Fischer 1923; Enhörning 2006). Ordet landeri har med tiden glidit över från att beteckna själva jordlotterna till att syfta på byggnaderna.

Under 1800-talets senare del hade stadens befolkning vuxit så pass att utrymmet innanför vallgraven inte räckte till. Nya bostadsområden förlades till de tidigare landerijordarna och flera av landeriernas byggnader revs. Idag är det inget av landerierna som används för sitt ursprungliga ändamål, men på några av dem finns byggnader kvar från landeritiden, däribland Johanneberg, Kvibergsnäs, Liseberg och Stora Katrinelund, liksom sockerbruket på Ånäs.

Källmaterialet

Det källmaterial som berör landeriernas trädgårdar ojämnt. De arkeologiska undersökningarna är få och ingen av de kvarvarande landeri-

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:27:40

miljöerna är klassad som fornlämning utöver Johanneberg. Kulturmiljöregistrets bedömning av parker och trädgårdar som fornlämningar är att de, utöver de övergripande rekvisiten, ska antas ha tillkommit före 1850. För att bedömas som varaktigt övergiven får inte parken/trädgården brukas eller vårdas som park/trädgård, utan ska i princip ha övergått till annan markanvändning. Detta medför tolkningsproblem – ett exempel är trädgården på Stora Katrinelund. Miljön med slingrande gångar och växtlighet kan påminna om den äldre trädgården, men en jämförelse med äldre kartor visar att anläggningen har förändrats påtagligt under 1900-talet. Det är inte helt självklart hur den skulle bedömas vid en eventuell exploatering (figur 5).

Som en följd av Kulturmiljöregistrets bedömning och bevarandeläget för landeriträdgårdarna har mycket få arkeologiska undersökningar av landerier har gjorts, i princip bara två: landeriet Marieholm som delvis berördes av de arkeologiska undersökningarna av Nya Lödöse (Öbrink manus) och Johanneberg. En arkeologisk utredning i Burgårdsparken genomfördes av Göteborgs stadsmuseum 2023, där man bland annat påträffade spår av mindre byggnader inom landeriet Stora Katrinelunds område. Några specifikt trädgårdsarkeologiska iakttagelser gjordes dock inte, utöver hägnader (Ragnesten 2023). Flera av landerierna byggnader har däremot blivit föremål för byggnadsantikvariska undersökningar. Kunskapsläget är alltså sådant att vi vet betydligt mer om byggnaderna, särskilt mangårdsbyggnaderna, än om de park- och trädgårdsmiljöer som omgav dem (Fischer 1923; Kulturmiljövision).

Figur 5. Trädgården på Stora Katrinelund. Miljön med slingrande gångar och växtlighet kan påminna om den äldre trädgården, men har förändrats påtagligt under 1900-talet. Foto: Christina Rosén, Arkeologerna.

Två kartor, från 1696 respektive 1800, redovisar hela landerijorden och dess innehavare (N31-1:4; N31-1:17). De är dock relativt fattiga på detaljer kring trädgårdarnas utformning. En karta från 1677 i Krigsarkivet redovisar en sträckning längs Göta älv från Lärje ned till staden inbegripet området för Nya Lödöse och de landerier som etablerades där (KrA/0424/037/370b). Detaljerade kartor finns över några av landerierna, men långt ifrån alla. Där de finns är de dock utmärkta källor till trädgårdarnas utseende. Beskrivningar av landerier finns också i olika synehandlingar och andra juridiska dokument, men materialet är ojämnt fördelat i tid och rum. Därutöver finns samtida beskrivningar av landerierna, som Johan Jacob von

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:27:40

Holtens memoarer, där han berättar om hur han odlade upp och förbättrade Marieholm under 1800-talets första årtionden (Fischer 1923:58f). Emily E. Nonnens släktkrönika *Systrarna på Liseberg* (1924) återger brev och beskrivningar från landeriet Liseberg under större delen av 1800-talet, då familjen Nonnen bodde där och gjorde flera förändringar av trädgården.

Från 1800-talets senare del finns en del fotografier. För tiden dessförinnan är vi hänvisade till teckningar och målningar, till exempel Ann och Emily Nonnens avbildningar av trädgården på Liseberg (figur 6).

Figur 6. Liseberg vid 1800-talets mitt. Emily Nonnen. Göteborgs stadsmuseum GM 18836.

Bouppteckningar från landeriernas innehavare innehåller ibland detaljerade sammanställningar av redskap och annat lösöre som användes i trädgårdarna. De ger, om än indirekt, uppgifter om skötsel och odlingsmetoder, ibland också om prydnadsföremål i trädgårdarna.

Verksamheter på landerierna

De flesta landerier omfattade mindre ytor än säterier och herrgårdar på landsbygden men de innehöll flera av de element som vanligtvis förknippas med herrgårdsmiljöer; påkostad mangårdsbyggnad, prydnadsträdgårdar, produktionsytor, ekonomibyggnader, en tydlig åtskillnad mellan herrskap och tjänstefolk.

Landerierna hade en rad olika funktioner som omfattade både nytta och nöje. Där producerades mat till innehavarna och för avsalu. Där fanns alltså fruktträdgårdar, grönsaksodlingar, betesmark, bigårdar och ibland slåtterängar och åkermark. Till matproduktionen hörde också ladugårdar och andra ekonomibyggnader. På en del landerier förekom tobaksodling och produktion av tobaksprodukter under 1700-talet liksom annan industriell verksamhet, som sockerbruket på Ånäs och stärkelsebruket på Liseberg (Fischer 1923:71ff; 159ff). Flera av landerierna hade handelsträdgårdar. Utöver de ekonomiska funktionerna producerade och reproducerade trädgårdarna olika ideologiska föreställningar om borgerskapet och deras ställning.

Några landeriträdgårdar

Utifrån arkeologiska data, kartor, arkivkällor och befintliga miljöer är det möjligt att beskriva utformning och förändring över tid för några av landeriernas trädgårdar. Litteraturen

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:27:40

kring landerierna behandlar däremot främst byggnaderna, som Ernst Fischers översikt över landerierna från 1923. I samband med stadens projekt *Göteborg förstärkt* gjordes en rapport med byggnadsantikvarisk inriktning (Kulturmiljövision 2018).

Marieholm var ett av de landerier som anlades på platsen för Nya Lödöse. Dess förste besittare verkar ha varit holländaren Tonis Stoffelsen, därefter hans son(?) Jan Tonnissonn. År 1695 övertogs det av handelsmannen Lars Bratt och på landerikartan 1696 benämns det ”Lars Bratz gård”. En kartan från 1677 redovisar ett par byggnader på platsen för landeriet och det är möjligt att de första innehavarna använde byggnader från stadstiden, som fått stå kvar, alternativt att nya hus byggdes på grunder från stadstiden. I en handling från 1696 beskrivs hur ”samma gård är nu mycket wäll bebygd, så med manhuus som andra vthuus, sampt wäll försedt, så med steengiärdesgårdar omkring ägorna, sampt och medh Skiöne nya Planckwärk omkring gården och dess nye anlagde Trädgårdar, uthi en summa gården uthi allting wäll Cultiverat medh dammar och Åkerens wällhäfwdande och sådant medh en stoor bekostnadh vpprättat; uti Hans antecessoris tijd war ingenting till huus eller meera sådant, som förmällt ähr.” (citat i Fischer 1923:60). Kartan från samma år visar en schablonmässig byggnad och en trädgård med flera träd (figur 7, nr 165).

I samband med de arkeologiska undersökningarna av Nya Lödöse

Figur 7. Marieholm (nr 165) på kartan 1696. Karta: Lantmäteriet N31-1:4.

berördes Marieholms landeri. Här iakttogs de två byggnader som redovisas på kartan 1677, liksom stenlagda ytor och vägar som sannolikt var i bruk redan under stadstidens yngsta fas på 1620-talet och sedan återbrukades av landeriet. Några tydliga spår av den trädgård som redovisas på kartan 1696 noterades inte, däremot en del hägnader som kan ha använts för att hägna in kålgårdar eller hagar för mindre djur. Makrofossilanalyser av odlingsjorden visade på köksväxter; dill, kål, humle, sallat och i ett yngre skede potatis och virginiatobak (Öbrink, manus).

Kristinedal, i den södra delen av Nya Lödöse gamla stadsjordar, innehades 1696 av bokhållare Åke Håkansson och Oluf Arvesson. Kar-

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:27:40

tan redovisar två mangårdsbyggnader, vilket även kartan från 1677 gör. Fischer menar (1923:83) att landeriet bildades först på 1780-talet men av kartan 1696 framgår att här fanns, utöver ängs- och åkermark, kålgårdar med några fruktsamma träd och i en hage fanns två nyligen grävda dammar (figur 7, nr 139). Landeriet redovisas på en karta från 1747, men utan detaljer kring någon eventuell trädgårdsanläggning (N31-1:6). Söder om tomten syns en ruddamm. Ytterligare en ruddamm fanns i betesmarken länge söderut. Senare innehades landeriet av Niclas Sahlgren som lät anlägga trädgårdar, alléer och dammar enligt ett upplåtelsebrev 1767. Dennes släkting Claes Alströmer köpte år 1778 guldfiskar i London att plantera ut i dammarna (Fischer 1923:87). År 1780 köpte Alströmer en del av det intilliggande Bagaregården med avsikten att låta anlägga en ”efter nyare smaken” engelsk trädgård och Hortus Botanicus. År 1789 omtalas en ”vacker trädgårdsanläggning … orangerie med flera inrättningar” (Fischer 1923:87).

Kartan från 1696 redovisar trädgårdar på ytterligare några lotter, till exempel *Burgården* och *Stora Katrinelund* invid Mölndalsån. På kartan redovisas två områden som arrenderades av Vollrath Tham, rådman i staden. Det södra området beskrivs som en trädgård med ”åthskilliga fruktbara träd däruti”. Det norra området beskrivs som ”skön ängsmark”. Det var inhägnat och avskilt från den omgivande marken som brukade som bete, tillräckligt för tio kor. Två byggnader fanns inom landeriet, den södra sannolikt mangårdsbyggnaden i anslutning till trädgården. Trädgårdar beskrivs på flera av landerierna 1696 och de verkar främst ha varit just träd-gårdar, alltså fruktträdgårdar och andra produktiva områden.

Ett annat exempel är *Kristinelund* som etablerades först omkring 1745 och därmed tillhör ett yngre skikt av landerier som anlades på mark som staden tidigare använt som bete. Det användes först för tobaksodling, Först när kommerserådet Patrik Alströmer tog över plantagen 1777 fick det karaktären av landeri med mangårdsbyggnad och trädgård. År 1778 sändes guldfiskar från London hit för att placeras ut i trädgårdsdammar (jfr Kristinedal) (Fischer 1923:222). Från 1824 finns en synehandling som beskriver trädgården. Då fanns här trädgårdsmästarbyggnad, plantage, ”en mängd fruktbärande och andra träd lefvande lusthus och tvenne brunnar” och en marmorstaty av Flora, utförd av Frulli. Bouppteckningen efter innehavaren Agneta Cornelia Wohlfahrt 1824 redovisar också föremål från trädgården, däribland ”23 bättre Bänkfenster, 40 sämre dito, 5 Buster [?] af Bly med sandstensfötter, 1 Figur af hvit Marmor, 1 Venus med sandstens Piedestall, 4 figurer af trä” (Göteborgs rådhusrätt nr 81). En senare synehandling från 1845 berättar om trädgårdsdammar och ett orangeri (Fischer 1923:222f).

År 1769 karterades *Gamlestadens landeri* med trädgård (N31-1:12,

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:27:40

Figur 8. Gamlestadens landeri 1769. Karta: Lantmäteriet N31-1:12.

figur 8). Det innehades då av superkargören i Ostindiska kompaniet Christian Tham. Mangårdsbyggnaden och en trädgård låg omedelbart norr om Säveån. Trädgården var ”anlagd i figur av St. Andreae Orden” med två större bäddar med korsformade gångar och en rak siktlinje ned mot ån. Mot Säveån fanns en terrasskant med mur och trappa ned mot ån. Inom landeriets område fanns också en krog ”som trädgårdsmästaren mot arrende nyttjar” och ett torp, vars åbo gjorde dagsverken på gården. Fischer (1923:49) menar att planen tillkommit då Tham tillträdde landeriet 1760. Detta bekräftas av texten på kartan som anger att landeriet främst hade använts till betesmark före 1760.

Återkommande element i trädgårdarna

Beskrivningarna ovan visar några återkommande element i trädgårdarna. Terrasser, trappor och en tydlig omformning av naturen i form av till exempel bortsprängt berg finner vi redan under 1700-talet, till exempel på Bagaregården. Dammar fanns i flera landeriträdgårdar och de beskrivs som dammar för rudor eller guldfiskar. Ruddammar tycks tillhöra en äldre fas och dammarna kan då ses som en del av matproduktionen. Från 1700-talets senare del har vi uppgifter om guldfiskar i dammar och då är dammarna snarare en del av trädgårdens ”inredning” på samma sätt som växter och statyer. Även på Johanneberg fanns en mindre damm, nära Korsvägen, men hur den användes vet vi inte. Orangerier fanns på flera landerier redan under 1700-talet. På Johanneberg fanns ett sådant senast från mitten av 1800-talet – det nämns i en brandförsäkringshandling 1861.

Utformningen av trädgårdarna var, med enstaka undantag, relativt likartad under 1800-talet. Återkommande är en rätvinklig plan med odlingsbäddar och intill den ett parkliknande område med mjukare former, svängda gångar, buskar och träd. Trädgårdsföreningen, som tillkom 1842 (Holmberg 1992), har sannolikt varit en viktig inspirationskälla, liksom verket *Trädgårdskonst* av Daniel Müller, där denna stil kallades den tyska stilen (Müller 1858:3).

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:27:40

Figur 9. En liten stenbänk längs gången från Korsvägen upp mot universitets byggnader minner om en trädgårdsanläggning som fanns här under 1800-talets senare del. Foto: Christina Rosén, Arkeologerna.

Utsikter och siktlinjer är ett återkommande element i de flesta trädgårdsanläggningar, generellt sett. De användes även på landerierna. Flera landeriträdgårdar hade raka siktlinjer inom delar av trädgården, till exempel Kristinelund, där Ljunggrens stadskarta från 1855 redovisar en trädgård med i huvudsak raka linjer. Ur en bouppteckning från 1824 framgår att här fanns flera dekorativa inslag, som fem byster på sandstensfötter, en ”figur” av vit marmor, en Venusfigur och fyra träfigurer. Vi kan tänka oss att sådana figurer fanns som blickfång i fonden av gångar.

Utsikter kunde också medvetet döljas. Fanny Nonnen berättar från Liseberg 1822 om de stora förändringar som pågick i trädgården. Flera lindar hade flyttats och planterats om ”så att de med tiden komma att skymma bort sockerbruket” (Nonnen 1924:30). Sockerbruket, en industriell del av landeriets område, var något som skulle osynliggöras.

På Johanneberg gick en siktlinje i rakt nordsydlig riktning från mangårdsbyggnaden till bergknallarna söder därom. Till skillnad mot Bagaregården, där man sprängt bort berg för att skapa en utsikt, fick hela bergknallen söder om trädgården ligga kvar. Delar av den gjordes till trädgård runt 1800-talets mitt. Spår av denna finns kvar i de gångar som slingrar sig från Korsvägen upp till

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:27:40

universitetets byggnader (figur 9). Det fanns en anledning att lämna kvar berget. Söder härom, längs Mölndalsvägen, låg nämligen stadens avrättningsplats och i dess närhet de så kallade galgkrogarna, ungefär där Carlanderska sjukhuset nu ligger. Galgbacken flyttades så småningom och landeriet Carlsberg anlades här, men platsens rykte för stökighet och bråk vid krogarna innebar att det fanns all anledning att *inte* skapa en siktlinje söderut.

Diskussion

Landerierna producerade och reproducerade således ideologier, manifesterade som *matterscape*. Deras innehavare kom förvisso från olika skikt i stadens borgerlighet, men de landerier som hade påkostade trädgårdar tillhörde främst de mer förmögna. Det handlar om familjer som drev omfattande verksamheter med handel, sjöfart och industri och som hade vittomfattande nätverk i Europa och vidare ut i den kolonialiserade världen. Flera av dem hade anknytning till Ostindiska kompaniet.

En ögonblicksbild av dessa nätverk och hur de använde exotiska djur och växter för att skapa och stärka relationer får vi från Carl von Linnés besök i Göteborg i juli 1746. ”Kuriositeter samlades idag hos de herrar i Göteborg, som av slika saker voro älskare. Direktören över Ostidiska Kompaniet herr Sahlgren skänkte mig en paradisfågel, stadsphysicus herr assessor Boethius en Capriscus, herr doktor Leche en hop insekter och en Capriscus, apotekare Bauch en Piscis quadringularis, en Nautilis, en Testa testudinis och några Ostrocodemata.” (von Linné 2005:141).

Vi kan dock inte se prydnadsträdgården som den enda möjligheten till ideologiska uttryck. Delar av den produktion som gav innehavaren möjlighet att anlägga trädgården kunde framvisas med stolthet. Fanny Nonnen beskriver hur ”Lisebergsträdgården omdanades från lyxträdgård till handelsträdgård. Nytta och skönhet förenades så mycket som möjligt. Blomsterlökar och perenna växter, som voro till salu, stodo i rabatter och grupper här och var i de gröna gräsmattorna och lyste upp dem med sina glada, rika färger.” (Nonnen1924:59). Handelsträdgården var även den en del av Lisebergs ekonomiska verksamhet, men till skillnad från sockerbruket behövde den inte döljas utan kunde tvärtom visas upp med stolthet. Här anar vi olika värderingar och förhållningssätt till olika typer av ekonomisk verksamhet, liksom när Johan Jacob von Holten i sina memoarer beskriver sina arbeten på Marieholm, som han tagit över 1807. ”Nu begynte jag med all styrka odla den derwid belegna Stora Holmen på Holländskt sätt … så att jag jemte ladugårdsavkastningen kunde årligen öfverhuvud räkna 12 proc. Revenue…” (citerat av Fischer 1923:59).

Litteraturen kring landerierna intresserar sig betydligt mer för deras innehavare än för dem som

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:27:40

de facto gjorde det ofta tunga arbetet i trädgårdarna. I mantalslängder, bouppteckningar, kartor och samtida beskrivningar ser vi olika kategorier av arbetskraft. De var utbildade trädgårdsmästare och trädgårdsdrängar, ibland med bostad på landeriet (Bramstång Plura m.fl. 2021:31f). Det var övrigt tjänstefolk som tillhörde hushållet. Flera av de lite större landerierna hade torp som upplåts mot dagsverksskyldighet. Det fanns tillfällig arbetskraft som togs in för större projekt.

På kartan över Gamlestadens landeri 1769 redovisas en ”Plats för en torpare varemot åboen derå presterar dagsvärken på gården” (N31-1:12). Johan Jacob von Holten berättar i sina memoarer om Marieholm att: ”Jag fick köpa det för ett billigt pris, men denna egendom var icke mycket odlad och uthusen förfallne. Jag måste således genast låta reparera och nybygga en lång sträcka jemte flera nya torp-ställen, ty der funnos inga egna arbetare.”, (Fischer 1923:58). Från Bagaregården har vi en uppgift från 1734 i Brita Jeurgens bouppteckning om ”2ne små hus för torpare” (Göteborgs rådhusrätt).

Landeriernas innehavare hade ofta tillgång till arbetskraft från sina egna företag eller via kontakter. Fanny Nonnens brev från 1822 visar detta tydligt ”*Major Granbom har varit här med några arbetare från Lerje och givit far mycken hjälp. Robert Lorent, som är förtjust i Liseberg, intresserar sig mycket för alla dessa förbättringar och har gjort ritningar och sänt några man från sockerbruket för att vara behjälpliga vid deras utförande*.” (Nonnen 1924:30).

Det fanns inte någon absolut dualism i form av ”fint” och ”fult” i trädgården, snarare glidande skalor mellan det som skulle visas upp, alternativt döljas. En ekonomiskt lönsam trädgård kunde också innebära en socialt lönsam sådan. Trädgården och dess innehåll – *matterscape* – kunde töjas och tänjas i olika riktningar av dess innehavare till ett *powerscape* som gav det önskade intrycket, *mindscape*. Oavsett innehavarens intentioner så finner vi en rad inbäddade ojämlika sociala relationer. Dessvärre har vi inte många röster som berättar för oss om det fysiska arbetet i trädgården. Men vi kan nog sluta oss till att landeriernas trädgårdar bar på en mångfald av betydelser och en del av dem kan vi studera materiellt, arkeologiskt. Trädgårdsbänkarna och sofforna på Johanneberg var antagligen inte till för trädgårdsdrängen att sitta på. De som slet med stenhuggning och terrassbyggande levde i ett annat *mindscape* än de som avnjöt resultatet i form av en trädgårdsanläggning. Den här mångfalden, de många ojämlikheterna och de skiftande betydelserna i trädgårdarna förtjänar ett betydligt djupare studium än vad som ryms här.

Trädgården på Johanneberg följde i mångt och mycket mönster vi ser även i flera andra landeriträdgårdar i Göteborg, vilket naturligtvis är föga överraskande. De trendsättande trädgårdarna i staden fanns på de stora landerierna som innehades av

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:27:40

familjer som Alströmer, Sahlgren, Tham och Tarras. De hade resurser, inte minst genom de omfattande inkomsterna från Ostindiska kompaniet, och kunde anlägga påkostade trädgårdar. Johannebergsträdgården var både yngre och mindre – man hade ungefär samma element som i de äldre och större trädgårdarna, men i blygsammare omfattning. Vad den arkeologiska undersökningen visade, och som var helt okänt före undersökningen, var hur mycket resurser som lagts på att omforma terrängen och hur det hade gått till. Undersökningen visade hur trädgården strukturerats om vid flera tillfällen, med utbyggnader av trappor och terrasser och framför allt hur enorma mängder lera och antagligen matjord hade förts dit. Varifrån den hade kommit vet vi inte. Fyndmaterialet i odlingsbäddarna antyder att trädgården gödslats med latrin och avfall från avfallsbingar inne i staden, men varifrån leran hämtades är oklart.

Den tvådimensionella bild kartorna ger över de olika trädgårdsanläggningarna gör att vi inte alltid uppfattar det tredimensionella perspektivet, hur man genom att ta bort eller föra på material omskapade terrängen, ibland ganska dramatiskt. Det som ser ut att vara tidlösa gröna miljöer kan dölja stora förändringar över tid. Inte minst av den anledningen är det viktigt att eventuella fortsatta markingrepp i det som återstår av landeriernas trädgårdar innefattar någon typ av arkeologisk dokumentation.

Christina Rosén
Fil dr, Arkeologerna, Statens historiska museer
E-post: christina.rosen@arkeologerna.com

Figur 10. Johanneberg omkring 1850, sett nerifrån Södra vägen. Trädgården är bara skissartat redovisad, men intrycket är en lummig plats med uppvuxna träd, delvis dold för dem som passerade nedanför. Göteborgs stadsmuseum GMA:5565:2.

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:27:40

Referenser

Arkivkällor

Göteborgs rådhusrätt och magistrat. Boupptеckningar. Riksarkivet.
Göteborgs stad. Mantalslängder 1813–1890. Riksarkivet.
Göteborgs stadsmuseum Carlotta

Historiska kartor

Lantmäteriet

Geometrisk avmätning av landerijorden 1696. N31-1:4
Geometrisk karta över Getebergsängen 1744. 14-gbg-7
Avmätning av 2ne gårdar i Nylödöse 1747 N31-1:6
Avmätning å en del av Gamlestadens ägor 1769. N31-1:12
Geometrisk karta över Göteborgs stads ägor utom fästningsverken 1800. N31-1:17

Regionarkivet

Landeriet Johanneberg 1828 GI61 nr 4
Landeriet Kristinedal 1873 FI 325
Göteborgs stad jämte vidliggande område 1880. GVI74a

Krigsarkivet

Sverige, stads- och fästningsplaner, Göteborg. Situationskarta av Göta älv mellan staden och Lärje gård 1677. SE/KrA/0424/037/370b

Tryckta källor och litteratur

Andréasson Sjögren, A. 2015. *Från kål till Paradis. Medeltidens trädgårdar inom dagens Sverige*. Stockholm Studies in Archaeology 88.

Bramstång Plura, C., Rosén, C. & Öbrink, M. 2021. *Johannebergs trädgårdar – landeriet vid Korsvägen i Göteborg.* Arkeologerna Rapport 2021:182. Arkeologisk undersökning

Enhörning, G. 2006. *Landerierna i Göteborgs stadsbyggande*. Doktorsavhandling. Institutionen för Arkitektur, Chalmers tekniska högskola. Göteborg.

Fischer, E. 1923. *Göteborgs landerier.* Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum. Göteborgs jubileumspublikationer XIII. Göteborg.

Fredberg, C. R. A. 1922. *Det gamla Göteborg. Lokalhistoriska skildringar. Personalia och kulturdrag.* Tredje delen. Göteborg.

Hicks, D. 2005. 'Places for thinking' from Annapolis to Bristol: situations and symmetries in 'world historical archaeologies'. *World Archaeology* Vol. 37(3): 373–391.

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:27:40

Holmberg, I. M. 1992. ”En park blir byggnadsminne”. *Kulturmiljövård* Riksantikvarieämbetet 1992:5.

Jacobs, M. 2006. *The production of mindscapes. A comprehensive theory of landscape experience*. (Doctoral dissertation). Wageningen University.

Kulturmiljövision, Göteborg förstärkt, Landerierna Kulturmiljörapport 2018:01. Göteborgs stadsmuseum.

von Linné, C. 2005. *Västgötaresa 1746*. Utgiven av Natur och Kultur 2005.

Müller, D. 1858. *Trädgårdskonst. Anvisning i att anlägga och underhålla trädgårdar.* Stockholm.

Nonnen, E. 1924. *Systrarna på Liseberg. Anteckningar ur familjen Nonnens brev och dagböcker.* Göteborg.

Ragnesten, U. 2023. *Arkeologi i Burgårdsparken.* Arkeologisk utredning 2023 | Fastighet Heden 705:7, 705:8 Göteborgs kommun. Göteborgs stadsmuseum Arkeologisk rapport 2023:10.

Öbrink, M. & Rosén, R. (red.) 2017. Stadsgård 1–4 gata a och b samt vretar. Arkeologiska undersökningar i Gamlestaden. Västergötland, Göteborgs stad och kommun, Göteborg 218. Nya Lödöse Rapport 2017:1. Göteborg

Öbrink, M. (red) manus. *Landeriet Marieholm. Arkeologiska undersökningar i Gamlestaden.* Västergötland, Göteborgs stad och kommun, Göteborg 218. Manus till basrapport.

Downloaded by 216.73.217.34 2026-11-15 01:27:40